

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13848058>

Akmal Ismoilov

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Tarix kafedrası o‘qituvchisi.

e-mail: akmalismoilov1994@gmail.com

Qadim va ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoga ko‘chib kelgan qabilalar va ularning turmush tarzi

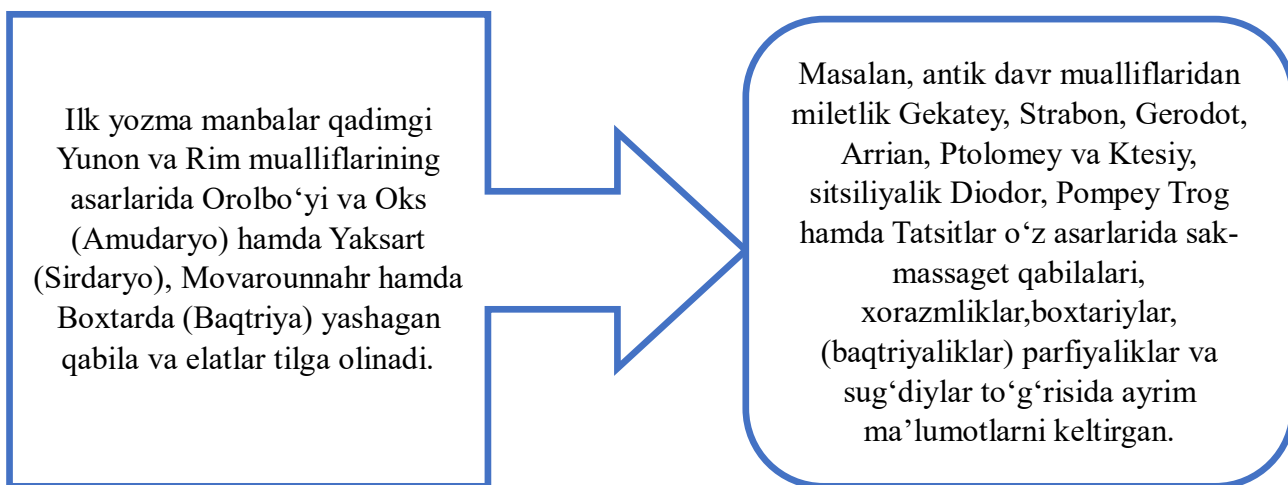
Annotatsiya. ushbu maqolada Yer yuzining eng yirik uzluksiz quruqlik bo‘lagini shakllantirgan mintaqa haqida bir qancha ma’lumotlar berib o‘tiladi. Xususan, tarixning eng muhim davrlari hisoblangan qadim va ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo tomonlarga ko‘chishlar (migratsiya) va uning kelib chiqish sabablari-yu, oqibatalari haqida atroflicha keltirib o‘tiladi. Aynan davlatchilikning shakllanishida ham ushbu migratsion jarayonlarning muhim ekanligi maqolada yoritiladi.

Tayanch tushunchalar: “Markaziy Osiyo”, “migratsiya”, “konsolidatsiya”, “O‘rta Osiyo”, “skif”, “sarmat”, “massaget”, “sak”, “xalqlarning buyuk ko‘chishi”, “Katta yuechji”, “xion”, “kidar”, “eftal”, “hunlar”, “etnomadaniy jarayonlar”, “turkiy qavmlar”.

Kirish. Hech kimga sir emaski, insoniyat bugunning taraqqiyotiga o‘z-o‘zidan erishib qolmagan. Agar atroflicha fikr yuritib qaralsa, Yer sayyorasidagi har bir davlatning, xalqning o‘z o‘tmishi, tarixi, ibtidoiy davri bor. Zamonaviy tarixchilarning oldida turgan funksional vazifalardan biri ham tarixning uzoq ming yillik qadimdan to bugungacha davrini to‘g‘ri talqin qilish hisoblanadi. Yer yuzining eng yirik uzluksiz quruqlik bo‘lagini shakllantirgan Yevrosiyo qit‘asi (O‘rta Osiyo) tarixda qadimgi davrdan

bugungacha itimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni o‘z boshidan o‘tkazgan. Xususan, madaniy jarayonlar bilan bog‘liq migratsiya hodisalari ham tarixshunoslikda muhim harakat hisoblanadi.

Kishilik jamiyati paydo bo‘libdiki, insoniyat turli sabablarga ko‘ra o‘zi yashab turgan makonidan boshqa joyga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘lgan. Bu jarayonlar fanda **migratsiya** (lotincha: migration – ko‘chaman, joyimni o‘zgartiraman) atamasi bilan tilga olinadi. Qabilalar, xalqlar oziq-ovqat izlab yoki iqlim o‘zgarishlari, tabiatning injiqliqlari tufayli, o‘zaro urushlar va boshqa turli–xil sabablarga ko‘ra o‘zi yashab turgan makonidan boshqasiga ko‘chishga majbur bo‘lgan. Tarixda shunday yirik migratsiyalar yuz berganki, natijada yirik davlatlar, imperiyalar vujudaga kelishiga sabab bo‘lgan. Qadimda va o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo, jumladan O‘zbekiston xalqlari va davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutgan hamda ko‘chmanchilik siyosiy iqtisodiga asoslangan **sak-massagetlar, hunlar, yuechji-kushonlar, eftaliylar, qadimgi turklar, Qoraxoniylar** kabi yirik Yevrosiyo dala-qirlari imperiyalarining mohiyatini tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri sanaladi. [1, 4-b.].

Markaziy Osiyoning qadimgi ko‘chmanchilari haqida yozma manbalarda (**Avestoda, yunon manbalarida, Behistunda, Xitoy manbalarida**) ko‘pgina qiziqarli

ma'lumotlar keltirilgan. Markaziy Osiyo hududida ko'chmanchi qabilalardan "Sak" va "Massaget"lar istiqomat qilgani uchun kengroq ma'lumot berish mumkin.

Massagetlar: Kaspiy dengizining sharqiy sohili, Orol dengizi atroflari, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida yashagan ko'chmanchi qabilalar guruhi. Fanda bular to'g'risida turli qarashlar mavjud:

-ayrim olimlar fikricha "massaget" (mase)-baliq so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "baliqxo'rlar" ma'nosini anglatadi.

-Xitoy solnomalarida ularni "katta yuechji" lar bilan bir xalq qatoriga qo'yilgan.

S.P.Tolstov ham bu fikrlarga qo'shilgan.

Massagetlar katta uyushma bo'lib, ular tarkibiga bir necha qabila, qabilachalar (**atiylar, asianlar, usunlar, augaslar, daxlar va boshqa**) kirgan. Bu qabilalarning o'ziga xos nomlari ular ulug'lagan totemlardan kelib chiqqan. Qabilalar ichidagi jangchilar ko'pincha o'zlariga kuchli hayvonlarni (qoplon, yo'lbars, ilon, burgut) totem qilib olishgan. Tarixchi Gerodotning yozishicha, ular piyoda va otda jang qilishgan. "Skif"larga o'xshab otlarni va o'zlarini sovut bilan himoyalaganlar.

Strabonning yozishicha, massagetlarni ikki xil ko'chmanchi va o'troq tipga bo'lib o'rganish tavsiya qilinadi.

Bronza davrining oxirlarida O'rta Osiyoning o'troq aholisi sug'orma dehqonchilik madaniyatini va hunarmandchilik sirlarini yaxshigina egallagan edilar. Bu davrda asosan, shimoliy hududlardan O'rta Osiyoga kirib kelgan ko'chmanchi chorvador qabilalar cho'l va dasht zonalariga joylasha boshlaganlar.

Tarixshunoslikda ko'chmanchi va o'troq xalq tushunchalariga ta'rif berib ketsak.

Ko'chmanchi: o'zini kuchli bilib, faqat boshqa mulklarni talash bilan shug'ullangan. O'troq xalq esa o'zini zaif bilib, asosiy kuchini chorva boqish va dehqonchilikka qaratgan tabaqalardir. Bu ikki tip xuddi skiflarga o'xshab asosan, "quyoshga" topinganlar, lekin qurbonliklar ikki xil yo'l orqali amalga oshirilgan. Birinchi

tip asosan "ot" qurbonlik qilgan bo'lsa, ikkinchi tip esa yarim tayyor mahsulotlar (sabzavotlar, meva-cheva, may) qurbonlik qilishgan. Gomerning "Odessa" asarida ular "kimmeriylarning" avlodi hisoblanib, ularning jang qilishi taktikasi uzoqdan kamon otib, tez-tez kichik bo'linmalari hujumlari bilan ko'rsatilgan. Ular asosan dehqonchilik, baliqchilik, chorvachilik, hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarib, savdoni odatda saklar bilan olib borganlar.

Sak: (shaklar) Osiyo dashtlari chorvadorlari, Geradot yozishicha, Yevrosiyo cho'llarida, Qora dengiz sohillarida istiqomat qiluvchi ko'chmanchi "skalot" qabilalari. Yunonlar esa ularni skiflar, deb yuritganlar. Ular skif va saklarni aynan bir xalq, deb adashganlar. Bunga sabab ikki qabilaning madaniyatlari Xitoy va Yunon manbalarida judayam o'xshaganligidadir. Sak nomi turli yodgorliklarda turlicha uchraydi. Ahamoniy hukmdorlarining Bexistunida "Sirdaryo ortidagi qabilalar" bo'lib, ularning to'rtga bo'linganligi aytib o'tilgan.

1."Saka-tiay-daraya" podshoh Doroning "Naqshi Rustam" yozuvida " daryoning narigi tomonida yashovchi" saklar.

2."Saka-tigraxauda" (cho'qqi qalpoqli) saklar. Ular Qipchok dashti, Choch viloyati hududlarida yashaganlar.

3."Saka-xauma-varka" ya'ni marosimiy muqaddas ichimlik "xauma" iste'mol qiluvchi, Pomir va Farg'ona vodiysida yashovchi saklar.

4."Saka-arimas" ya'ni (grif oltinini himoya qiluvchilari) bo'lib, bu saklar o'zlarini eng oliy nasab sak, deb atashgan. Aynan shu tur saklar, skiflarning eng boy, oliy tabaqasi bo'lmish "skif shohlari" bo'lgan guruhga o'xshaydi. Strabon esa ushbu boy tabaqali ko'chmanchilarni "daxlar", deb yuritgan.

Qang' davlati tashkil topishi munosabati bilan turkiy etnik gruhlarning O'rta Osiyo ikki daryo oralig'iga kirib kelishi yanada jadallashadi. Shuningdek, sug'diy etnik qatlamining esa Sirdaryo quyi xavzalaridan sharqiy mintaqalarga jadal kirib borishlariga

keng imkoniyatlar ochiladi. Endi Sirdaryoning oʻrta va quyi xavzalari sugʻdiy va turkiy qabilalarning chegarasi boʻlmay qoladi. Turkiy etnik guruhlar (hunlar) migratsiyasining jadalashuvi tufayli ilk oʻrta asrlarga kelib, bu ikki til sohiblari chegarasi Sirdaryodan Amudaryoning oʻrta xavzalariga koʻchadi. Bu esa VII-VIII asrlarda Oʻrta Osiyo ikkidaryo oraligʻi va uning tevarak-atrofida turk sugʻdiy etno-madaniy maydon shakllanishiga olib keldi. Antik va ilk oʻrta asrlarning boshlarida Oʻrta Osiyo jumladan, Oʻzbekiston Yevroosiyo materigida yuz bergan “xalqlarning buyuk koʻchishi” davrini chorrahasiga aylanadi. Bu erda tarixiy yilnomalarda tilga olingan yirik qabilalar uyushmasining va ular bilan bogʻliq boʻlgan xalqlarning sharqdan gʻarbga, janubiy-gʻarbga va janubga, shimoldan janubga va shimoliy gʻarbdan janubiy-sharq tomon koʻchishlari yuz bergan. Ulardan baʼzilari Oʻrta Osiyo hududlarida qolgan boʻlsa, boshqalari erli xalqlarning bir qismini oʻzi bilan birga janub va janubiy-gʻarb tomonlarga olib ketgan. Bunga misol sifatida Hindiston va Orol boʻyi hududlaridan topilgan Fargʻonaga xos tirnash uslubi bilan bezalgan sopol idishlarni (I-II asrlar) keltirish mumkin.

Koʻchmanchi chorvadorlar uyushmalari jahonning ulkan oʻtroq sivilizatsiya oʻchoqlari boʻlmish **Mesopotamiya, qadimgi Misr, Eron, Hindiston** va **Xitoyning** qadimgi va oʻrta asrlar tarixida chuqur iz qoldirgani sababli bu xoʻjalik turining kelib chiqishi, dasht, choʻl va togʻli tegralarda asosiy turmush tarziga aylanishi, madaniy xususiyatlari va siyosiy tizimlashuvi masalalari dolzarb sanaladi. Chorvador jamoalar oʻzlariga dastlab vaqtinchalik boʻlsa-da qarorgohlar va makonlar qurganlar. Oʻrta Osiyo oʻlkalariga kelgan koʻchmanchilar asosan, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonning quyi havzalarida, togʻ yonbagʻirlaridagi soy boʻylarida istiqomat qilganlar. Arxeologik adabiyotlarda mil.avv II ming yillik oxirlaridan boshlangan davrda Markaziy Osiyoda “Ilk temir davri”, “Ilk koʻchmanchilar davri”, “Saklar davri” kabi maʼlumotlar topiladi. Sak koʻchmanchi qabilalari haqida koʻproq tarixchi Gerodot “Tarix” asarida maʼlumot berib

o‘tadi. Aynan u asarida “forslar barcha skiflarni Saklar, deb ataydilar”, deb yozadi. [5, internet sayti.].

Ahamoniy hukmdorlarining Behistun kitobalarida Sirdaryo ortidagi qabilalar Saklar, deb atalgan.

Bugungi kunda Yer sayyorasida yashayotgan xalq va davlatlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolgan emas. Ya’ni migratsion jarayonlar juda muhim qadam bo‘lib xizmat qilgan. Xalqlarning bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishi shunchaki jarayon emas. Qadimgi davrdan boshlangan bu harakatlar (migratsiya) O‘rta Osiyo tomonlarida mil.avv. III-II asrlarda o‘zining yuqori cho‘qqisiga chiqadi. Ilk o‘rta asrlar davriga kelganida (IV-V asrlarda) esa O‘rta Osiyo hududlariga yangi qabilalarning shiddat bilan siljishi kuzatiladi. Aslini olganda ko‘chmanchilik qadimgi va ilk o‘rta asrlar davri odamalarining o‘z vaqtidagi tez-tez kuzatilib turilgan harakatlari hisoblanadi. Ya’ni ma’lum hududda yashab turgan qabila, xalq turli sabablarga ko‘ra yashab turgan makonini o‘zgartirishiga to‘g‘ri kelgan. Bu davrlarda yashagan (qadimgi va ilk o‘rta asrlarda) xalqlarning xo‘jaligi haqida gap borganida esa ayniqsa, ko‘chmanchi chorvadorlik turi alohida xususiyatli. Bu xo‘jalik turi kishilik o‘tmishida keskin burilish yasagan **neolit** davrida paydo bo‘lib, bugungi kunda ham ayrim mintaqalarda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Tabiiy resurslarni ekin-tikinchilik bilan shug‘ullanish yo‘li orqali o‘zlashtirish noqulay va unumsiz bo‘lgan cho‘l, tog‘ va suvsiz dala-qir tekisliklari landshaftlarida ko‘chmanchi chorvachilik keng imkoniyatlarni taqdim etgani uchun noagrar mintaqalarda iqtisodiyotning asosini tashkil etgan. [1, 3-b.].

Yevroosiyo materigida tutgan jug‘rofiy o‘rni tufayli O‘rta Osiyo tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab murakkab va ko‘p bosqichli mintaqaviy va transmintaqaviy migratsiya jarayonlari jadal borgan hudud sifatida ajralib turadi. Bizga ma’lumki, aholining bir hududdan ikkinchi bir hududga ko‘chishi butun tarixiy davrlar mobaynida shaklan ikki xil – doimiy yoki vaqtinchalik ko‘chish tarzida amalga oshirib kelingan.

Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimiy ajdodlari va ularning turar joylari, urf-odatlari va marosimlari to‘g‘risida noyob ma’lumotlarni bizgacha etib kelgan zardo‘shiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da ham ko‘rish mumkin.[4, 13-b.].

Aslini olganda qadimdan Markaziy Osiyo xalqlari kishilarning dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaliklari uchun qulay mintaqa hisoblangan. Bu qulayliklar qo‘shni chegaralardan qabilalar, xalqlarning ko‘chib kelishlariga ham sabab bo‘lgan. Xususan, mil.avv II asrdan boshlab taxminan milodning VI asrlarigacha davom etgan jahon (Yevropa) tarixshunosligida “Xalqlarning buyuk ko‘chishi”, deb nomlangan muhim bir bosqich bor. Ushbu bosqich davomida O‘rta Osiyo hududida jumladan, O‘zbekiston hududlariga shimoliy-sharq hududlaridan, Yevrosiyoning markaziy va sharqiy hududlaridan ko‘plab chorvador qavmlar, xalqlar surilib, siljib, migratsiyaga uchrab kelishadi. Aynan ushbu ko‘chib kelgan qabilalarning ayrimlari O‘rta Osiyoda qo‘nim topib qolib ketadi, ayrimlari esa janubga, janubi-g‘arbga (Eron va Hindiston) va g‘arb tomonlarga surilib boraveradi. Bu buyuk ko‘chishlar ichki Osiyoda boshlanadi. Ichki Osiyo - shimoli-sharqiy Yevrosiyo hisoblanadi.

Bu hudud geografik tomondan hisoblansa, taxminan, bugungi Mo‘g‘uliston, Oltoy hududi, shimoliy Xitoy hamda sharqiy Turkiston hududlarini o‘z ichiga olib turibdi. Mana shu hududlarda mil. avv II asrlarda xalqlar, qavmlar qaynab chiqa boshlaydi. Aynan ushbu jarayonlarni boshlagan qavmlar atrofga janubga, janubiy-g‘arbga va g‘arbga qarab migratsion jarayonlarni boshlab berishadi. Bu siljishlarni boshlab bergan xalq Xitoy yilnomalarida “hun” (Syunnu) deb beriladi. Ruslarda esa “gunn” degan nom bilan keladi. Bu xalqlarning g‘arb tomonga ketganlari (mil. avv II asrdan) milodning III-IV asrlariga borganida g‘arbiy Yevropa hududlarigacha (bugungi Vengriya, Ukrainaning janubi, Bolgariya) etib borib, aslida boshqa xalqlarni surib yuborib, so‘nggi Rim imperiyasining qulatilishida xatto muhim o‘rin egallashadi.

Janubiy-gʻarbga tomon ketgan hunlarni kuzatadigan boʻlsak, mil. avv. II-I asrlarda yuechji qabilalari hunlar tomonidan quvgʻinga uchrab aynan yurtimiz hududlariga kirib kelishadi. Siljib kelgan hunlar hududdagi qadimgi Yunon-Baqtriya davlatini qulatib, oʻrnida yangi bir imperiyaga Kushonlar imperiyasiga asos solishadi.

Mil.avv. IV asr va milodiy IV asrlar antik davr Markaziy Osiyo mintaqasida kechgan murakkab siyosiy jarayonlar natijasida shallanish bosqichiga kira boshlagan diplomatik munosabatlar davlatchilik evoyutsiyasida oʻziga xos debocha hisoblanadi. [6, 13-b.].

Mil. avv II asr oʻrtalarida Markaziy Osiyo hududlarida siyosiy vaziyat murakkablashadi. Moʻgʻuliston va Shimoliy Xitoy erlarida kuchayibborayotgan koʻchmanchi hunlar imperiyasining taʼsiri natijasida boshqa chorvador xalqlar oʻz erlaridan gʻarbga siljishga majbur boʻladi. Yoki boʻlmasa ushbu ulkan imperiya tarkibiga kirib ketishi xavfi paydo boʻldi. Xususan, koʻchmanchi yue-chjilar va hunlar oʻrtasidagi qarama-qarshilik bunga misol boʻla oladi. Taniqli olimlar Bernshtam A.N., Xazanov A.M., Kichanov E.I., Kradin N.N., Asqarov A., Buryakov Y.F., Shoniyozov K., Rtveladze E. va boshqalarning ilmiy izlanishlarida ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy munosabatlar oʻz aksini topgan.

Bu imperiya mintaqamiz chegaralarida milodiy asr boshlarida asos solingan boʻlib, taxminan 3 asr yashadi. Yuechjilarning ichki Osiyo tomonlaridan janubga yaʼni diyorimiz hududlariga kelishlariga sabab bor edi. Bu sabab koʻchmanchi hun qabilalarining tazyiqi edi. Siyosiy toʻqnashuvlar, 5 ta xonadon vakillarining koʻchib kelishalri va ularning ichida Guyshuan xonadoni vakili Kudzula Kadfizning faolligi barcha-barchasiga tarix guvoh. Qisqa qilib, koʻchmanchi dasht imperiyalari orasida Oʻrta Osiyo chegaralaridagi ilk imperiyalardan deyish mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, mahalliy oʻtroq va nomadlarning madaniyati, assimilyatsiya bilan oʻzaro bogʻliq boʻlgan. Umumiy uygʻunlashgan madaniyat

chegaralarini ko‘pincha siyosiy hokimiyatga ega bo‘lgan sivilizatsiya “sanitarlari” hisoblangan ko‘chmanchilar belgilashgan. Vaqt o‘tishi bilan sudentarizatsiya jarayonlari kuchayib, chorvadorlar uchun umumiy xususiy mulk hisoblangan yaylovlar taqsimoti yuzaga kelgan bo‘lsa ham o‘troqlashuv doimiy tusga ega bo‘lgan.

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Maqsudov F.A. O‘rta asrlarda tog‘li Ustrushona ko‘chmanchi madaniyati. Dissertatsiya. Toshkent: 2020.
2. Urakov D.J., Holliiev A.G., Gabrielyan S.I. va boshq. Jahon tarixi. (I tom, I jild) Oliy o‘quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent: 2018.
3. Azimov X. Qadimgi Xitoy va Markaziy Osiyo munosabatlari (Xitoy manbalari asosida). Monografiya. Toshkent: “Fan ziyosi”, nashriyoti, 2024.
4. Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. 5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo‘yicha) ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik. Toshkent: “NIF MSH”, 2020.
5. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Saklar#:~:text=Saklar%20%E2%80%94%20Saka%20\(qadimiy%20forscha,turkiy%20xalqlarga%20mansub%20chorvador%20xalq](https://uz.wikipedia.org/wiki/Saklar#:~:text=Saklar%20%E2%80%94%20Saka%20(qadimiy%20forscha,turkiy%20xalqlarga%20mansub%20chorvador%20xalq)
6. Otaxo‘jayev A. Antik va ilk o‘rta asrlardagi diplomatik munosabtlarning manbalarda yoritilishi. // O‘zbekistonda elchilik xizmati tarixidan: talqin va taxlil. – Toshkent: “Adabiyot uchqunlari”, 2016.

Аннотация. В данной статье представлена ряд данных о регионе, который образует самый большой сплошной массив суши на Земле. В частности, подробно раскрывается один из важнейших периодов истории, миграция в Среднюю Азию в эпоху древности и раннего средневековья, а также причины и последствия ее возникновения. В месте с тем в статье раскрывается значение этих миграционных процессов в становлении государственности.

Annotation. This article presents a number of data on the region that forms the largest cohesive land mass on Earth. In particular, one of the most important periods in history, migration to Central Asia in antiquity and the early Middle Ages, as well as the causes and consequences of its occurrence, are thoroughly revealed. At the same time, the article reveals the significance of these migration processes in the formation of statehood.